

KRİZE KARŞI ALTERNATİFLER: PANDEMİ SONRASINDA TARIM GIDA ALANINDAKİ TOPLULUK-TEMLİ DAYANIŞMA PRATİKLERİ*

Alternatives to Crisis: Community-Based Agro-Food Solidarity Practices in Post-Pandemic Era

Aybala Ertekin**, Cemil Yıldızcan***

Geliş Tarihi / Received : 6 Şubat 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Haziran 2023

Ertekin, Aybala, ve Yıldızcan, Cemil (2023), "Krizle Karşı Alternatifler: Pandemi Sonrasında Tarım Gıda Alanındaki Topluluk-Temelli Dayanışma Pratikleri", Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Cilt 21, Sayı 82, (Bahar 2023), ss: 148-172

148

Öz

Covid-19 pandemisi boyunca derinleşen toplumsal ve ekonomik krizin gıda tedarik zincirleri üzerinde de derin etkileri oldu. Bu makale, ağırlaşan gıda krizi karşısında kapitalist ilişkilere hiçbir zaman tam olarak eklemelenemeyen tarım-gıda alanının dönüşümünü sosyo-tarihsel bağlamı içinde ele almayı, pandeminin yarattığı etkileri ve buna karşı üretilen yanıtları tartışmayı amaçlıyor. Bu bağlamda makale, öncelikle yaşanmakta olan gıda krizini tarım ve gıdada ticarileşme ve şirketleşmenin etkileri üzerinden ele alacak, ardından pandemi döneminin gıda krizini derinleştirici etkilerine değinecektir. Son olarak, kapitalist piyasa ilişkilerine eleştirel yaklaşan sosyal ve topluluk destekli girişimlerin hem küresel ölçekte hem de Türkiye'de nasıl daha fazla toplumsal meşruiyete sahip bir alternatif haline geldiği tartışılacaktır.

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından Bideb-2219 programı kapsamında 1059B192100569 başvuru numarası ile ve Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından #1080 no'lu proje kapsamında desteklenmiştir.

** Arş. Gör., Galatasaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi, aybalaertekin@gmail.com, ORCID Numarası: 0000-0001-9822-7307.

Res. Asst., Galatasaray University, Political Science, aybalaertekin@gmail.com, Orcid Number: 0000-0001-9822-7307.

***Dr. Öğr. Üyesi, Galatasaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi, cemilyildizcan@gmail.com ORCID Numarası: 0000-0002-6086-9053.

Asst. Prof., Galatasaray University, Political Science, cemilyildizcan@gmail.com, Orcid Number: 0000-0002-6086-9053.

Anahtar Sözcükler: tarım-gıda, neoliberal kriz, pandemi, dayanışma, alternatif gıda toplulukları

Abstract:

The social and economic crisis that has become evident and deepened during the Covid-19 pandemic has also had profound effects on food supply chains. This article aims to discuss the transformation of the agri-food sector, which has never been fully absorbed into capitalist relations in the face of the worsening food crisis, within its socio-historical context, and to discuss the effects of the pandemic and the responses generated against it. In this context, the article will first address the current food crisis through the effects of commercialisation and corporatisation in agri-food, followed by the deepening effects of the pandemic period on the food crisis. Finally, it will be discussed how social and community-supported initiatives that are critical of capitalist market relations have become an alternative with greater social legitimacy both globally and in Turkey.

Keywords: agri-food, neoliberal crisis, pandemic, solidarity, alternative food communities

Giriş

Tarım-gıda alanında yaşanan dönüşümler son dönemlerde kapitalist üretim ve yeniden üretim ilişkileri üzerine olan tartışmaların odak noktasına yerleşmiş ve temel sorunlardan biri haline gelmiştir. Üretimin ve üretim mekânının artan metalaşması tarımsal üretim alanında yaşanan mülksüzleşme ve proleterleşme süreçlerini de derinleştirdi. Bu durum geçici ve mevsimlik tarım işçileri ile güvencesiz çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, göçmen ve mülteci emeğinin ekonomik ve sosyal haklardan mahrum biçimde genişleyen istihdamı ile tarımsal emeğin kompozisyonunda değişiklikler meydana getirdi ve yeni sınıf dinamiklerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Tarımsal üretim alanında yaşanan bu çok boyutlu değişime, özellikle kentsel mekânda neoliberal politikaların neden olduğu karmaşık sosyo-ekonomik dönüşümler eşlik ederek kapitalist tarımsal üretimin özellikle kırsal alanda yarattığı yıkıma kentler için de önemli bir konu haline gelen gıda sorununu eklemiştir.

Dolayısıyla, gıda sorunu bir yandan tarımsal gıdanın üretimi ile ilgili iken diğer yandan gıdaya erişim ve onun bölüşümü ile de ilgilidir. Bu yüzden, gıda alanında ortaya çıkan bunalımlar ve buna çözüm arayışları, üretim, dağıtım ve bölüşüm mekanizmalarını etkileyen farklı stratejileri gündeme getirir. Bu stratejiler tarımsal üretime konu olan ürünlerin seçilmesinden pazara çıkarılmasına, ürün stokunun değerlendirilmesinden bu ürünlerin hangi kesimlerce erişilebilir ve paylaşılabilir olmasına dek birçok alanda kendini gösterir.

Ancak günümüzde, farklı görünümler alan gıda sorununu yalnızca kapitalizmin belirlediği koşullar altında meydana gelmiş konjonktürel krizler

olarak ele almak yeterli olmaz. Gıdaya erişim ve gıdanın paylaşımı sorununu, kapitalizmin kendi içsel dinamiklerinden kaynaklanan yapısal bir kriz olarak da değerlendirmeyi gerektirir. Özellikle Covid-19 pandemisi ile gün yüzüne çıkan ve dünyanın farklı coğrafyalarında farklı yoğunluk ve biçimlerde hissedilen gıda krizleri bu ilişkiyi daha önemli ve görünür kılmıştır.

Sermaye birikim rejiminden kaynaklanan, ancak pandeminin özgül dinamikleri ile derinleşip ağırlaşan kriz koşulları altında gıda alanı hem kapitalist ilişkilerin zayıflıklarını ortaya çıkarmış hem de toplum içerisinde karşı hareketleri gündeme getirmiştir. Endüstriyel üretime dayalı küresel gıda sisteminin sosyo-ekolojik kırılmasını ortaya çıkaran pandemi, çiftçilik ve gıda tedarik zincirine etkileri üzerinden gıda kıtlığı ve fiyat artışları konusunda endişeleri artırırken toplumsal olarak adil, ekolojik olarak dirençli ve yerelleştirilmiş gıda sistemlerine duyulan ihtiyacı belirginleştirdi (Altieri/Nicholls, 2020). Kapitalist piyasa mekanizmalarının kendi başına sermaye birikimiyle toplumsal yeniden üretimi garanti altına alamadığı, kapitalist devlet iktidarının ise ekonomik ve ekonomi dışı zora başvururken toplumsal meşruiyet zeminini ve inandırıcılığını kaybettiği bu gibi kriz ortamlarında, kapitalist piyasa ilişkilerinin bütünüyle kapsayamadığı alanlarda farklı dayanışmacı modeller, değerler ve pratikler görünürlük kazanır. Pandeminin de gıda alanında da şok etkiler yaratan bir kriz olarak, bu ihtiyaca cevap verecek, toplumda gömülü pratiklerin sosyo-ekonomik sorunlar karşısında çözüm üretmek konusundaki işlevselliğini yeniden gün yüzüne çıkardığı söylenebilir. Kapitalist ilişkilerin belirleyiciliği altında ekonomiyi tek biçimli bir ilişkilene olarak görmenin ötesine geçip toplulukların çeşitlenen pratiklerine ve kapitalizmin kısıyında, ötesinde ya da dışında gelişen ekonomik ilişkilere odaklanmak mikro ölçekteki faaliyetlerin dönüştürücü gücünü ve aşağıdan örgütlenebilecek bir toplumsal dönüşümün olanaklarını tartışmayı da mümkün kılar.

Buradan hareketle bu makale ilk olarak, pandemi döneminde belirginleşen tarımsal gıda krizini neoliberal dönüşüm ile ilişkisine odaklanarak sosyo-tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirecek, ardından kriz içinde bir kriz olarak tanımlanabilecek pandeminin tarımsal gıda sorununu nasıl belirginleştirdiği ve derinleştirdiği üzerinde duracaktır. Son olarak, güncel gıda sorununa potansiyel bir yanıt olarak ortaya çıkan alternatif stratejiler, aktörler ve bunlar etrafında örülen ekonomik ilişkiler tartışılacaktır.

Tarım-Gıda Alanında Neoliberalleşme

Toplumsal yapıda egemen olan kapitalist ilişkilerin yaşamın hiçbir alanı için

üretim, bölüşüm ve değişim ilişkilerini bütünüyle kapsayabildiği söylenemese de kapitalist üretim ilişkilerindeki bu eğretilik ya da tamamlanmışlıktan uzak olma hali başka hiçbir alanda olmadığı kadar tarımda belirgindir (Williams, 1994). Bununla birlikte, tarım özellikle neoliberal politikalarla küresel sermayenin nüfuz edip tekelleştirmeye çalıştığı alanlardan biri haline gelmiştir. Gıdanın üretim sürecindeki sermaye etkinlikleri ve ilişkileri beslenme sorunu yaşayan büyük kentlerde yarattığı tahribattan önce üretimin mekânı olan kırdaki yıkıcı sosyo-ekonomik değişimlere sebep olmuş, tarım ve köylü sorununu büyük oranda yeniden tanımlamıştır (Bernstein, 2006; McMichael, 2006). Bu dönüşümlerin odağında tarımda üretilecek ürünün tespitinden başlamak üzere, üretim etrafında şekillenen toplumsal ilişkileri ve onun çevresel sonuçlarını göz ardı eden tamamen kâr odaklı faaliyetlerin yerleşmesi vardır. Bu sebeplerle, gıda sorununu ortaya çıkaran dinamikleri incelemek ve onu tarımın dönüşümünü de içeren daha geniş bir sosyo-tarihsel bağlam içerisinde ele almak yerinde olacaktır.

20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yeşil devrim sonrası fosil yakıt tüketimine dayalı makineleşme, kimyasal gübre, ilaç ve hibrit tohum gibi tarımsal girdilerin çeşitlenmesi ile uzmanlaşma gibi endüstriyel nitelikteki ilerlemeler ve gelişmeler yoluyla tarımsal gıdada önemli bir üretim artışı yaşanmıştır. Üretimdeki bu artış Dünya Bankası kurumları, tohum ve kimyasal madde üreten çokuluslu şirketleri ve bazı sermaye gruplarını mutlu etse de toplumlar için bolluk yerine önemli ekonomik, sosyal ve ekolojik sorunları beraberinde getirmiştir. Bu tekno-politik stratejinin toprağın verimsizleşmesi, karbon salımı ve türlerin yok olması gibi etkilerinin yanı sıra bazı coğrafyalarda önemli bir gıda sorunu, kırsal yaşam biçimlerinin bozulması, artan borçluluk ve şiddete yol açarak, günümüzdeki yıkımın başlangıcını da tetiklediği söylenebilir (Shiva, 1991). Bugün bu tarımsal üretim biçiminin sosyal ve biyofiziksel çevreye etkileri, üretilen gıdanın niteliği ve bunlara kitlelerin erişimi gibi konular gıda krizi olarak tarif ettiğimiz olgunun temel boyutlarını oluşturuyor. Buna, giderek artan kentleşmenin bir sonucu olarak, ekilebilir tarım arazilerinin toprak rantı ve diğer başka sebeplerle azalması ve tarımsal işgücünün toplam nüfus içindeki payının düşmesi gibi boyutlar da eklenebilir. Dolayısıyla gıda krizini yaratan koşullar tarımsal üretimin ve onu çevreleyen toplumsal ilişkilerin neoliberal kapitalist birikim ve bölüşüm rejimine koşut gelişimiyle doğrudan ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

Refah devleti uygulamalarının zayıflamasıyla devletlerin çiftçilere verdiği yardımların kesilmesi ve kırsal kalkınma programlarının terk edilmesi gibi uygulamalar, tarımsal alanda sanayileşmeyi ve giderek de özelleştirmeyi açık

ya da örtük şekillerde dayatmıştır. Bu dayatma tarımsal gıdanın metalaşma sürecini hızlandırmış, kırsal yaşam biçimleri giderek çözülürken tarımsal üretimde giderek artan bir özel şirket egemenliği tesis edilmiştir. Bu süreç kolonyalizm ve sanayileşme dönemlerindeki büyük kırılmalardan sonra bir üçüncü gıda rejimini (third food regime) ya da Philip McMichael'ın (2022) ifade ettiği gibi şirket gıda rejimini (corporate food regime) gündeme getirmiştir. Ona göre, bu yeni rejim neoliberal küreselleşme projesinin bir parçasıdır ve küresel şirketlerin artan etkinliğini işaret eder. Öyle ki piyasalara hizmet eden devletlerin oluşturduğu ekonomik tabloda ürün elde edilecek tohumun cinsinden bu ürünlerin tedarik sürecine dek uzanan zincirleri küresel şirketler kontrol etmektedir (McMichael, 2022: 69).

Aslında, tüm dünyada 1970'lerden miras kalan post-fordist uygulamalar ve sermayenin yayılmacı pratikleriyle şekillenen süreçte, bir siyasal proje olarak ortaya çıkan neoliberal politikalar sınıflar arasındaki dengenin yönünü her alanda küreselleşmiş sermayeye doğru çevirmiş görünmektedir. Tilzey (2018: 145) bu durumu üretken sermayenin ulusötesileşmiş fraksiyonlarını da içeren biçimde genişlemesi olarak tanımlamaktadır. Bu süreci, eş zamanlı olarak ilerleyen ve derinleşen finansallaşma ile de birlikte değerlendirmek gerekir. 1980'lerden itibaren bankacılık ve sanayi sermayesinin yanı sıra hizmete dayalı faaliyetlerin hızlı gelişimi, bu dönemdeki birleşme, satın alma etkinlikleri ve kredi ilişkisi yoluyla oluşturulan bağımlılık, tarımsal ve endüstriyel yapıların düzensizliğini artırmıştır. Bu yüzden, gıda sorunu olarak karşımıza çıkan krizler de giderek artan bir şekilde finans kapitalizmi ile doğrudan ilişkili bir nitelik kazanmıştır. Bu sürecin sonucunda, üretim gıda sektöründe yoğunlaşma eğilimi gösterirken eşitsiz bir biçimde artan rekabet kâr oranlarında düşüşe sebep olmuş, gıda taleplerinin esnek olmaması da gıda üreticileri üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır (Marsden/Whatmore, 1994: 108-110).

Sermayenin yeniden yapılandırıldığı neoliberal küreselleşme sürecinde ekonomik faaliyetin tüm boyutları finansallaşırken piyasalar kuralsızlaştırılmış, ulusötesi tarım ve imalat şirketlerindeki üretim ve teknoloji biçimleri değişmiş ve ayrıca bunlara bağlı olarak tarımsal üretimin organizasyonunu içeren üretimden dağıtım süreçlerine dek uzanan yeni imkanlar ve stratejiler ortaya çıkmıştır (Bersntein, 2010: 79). Bernstein'e göre (2010: 80), bu süreçte gerçekleşen düzenlemeler emekçi sınıfın kazanılmış haklarının azalmasına, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi ve devletlerin küresel piyasaya eklenmesi yoluyla ulusal politika yapabilme kabiliyetinden mahrum kalmasıyla sonuçlanmış, bu yeni sistem devletleri güçsüzleştiren yapısal

uyum programlarını ve reformları dayatmıştır. 1970’li yıllardan itibaren köklü bir değişim sürecinden geçen kapitalist dünya ekonomisi, bu yapısal uyum reformlarının da bir neticesi olarak tarımsal alanda devlet yardımlarının azaldığı, şirketleşmiş bir gıda rejiminin kurulmasına (McMichael, 2022) ve kitlelerin gıdaya erişiminde payları ve rolleri giderek artan süpermarketlerin giderek tarım ve tarımsal üretim süreçleri üzerinde de etki kazanmasına sahne olmuştur (Atasoy, 2013). Neoliberal küreselleşmecî politikaların da etkisiyle, arz ve talep kaynaklı şoklarla istikrarsızlaşan piyasalar arasındaki asimetrinin küresel düzeyde manipüle edildiği bu endüstriyel ve şirketleşmiş tarım-gıda rejimi tarımda ekonomik ve ekolojik şokları derinleştirmiş ve gıda güvenliği sorununu küresel düzeye taşımıştır.

Verimliliği ve üretkenliği arttıracığı öne sürülen küreselleşmenin rekabeti ve seçenekleri güçlendirerek gıda ve tarım alanında, daha verimli üretim sistemlerinin yaygınlaşmasına, toprak, su ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına ayrıca gıda kıtlığını engelleyerek gıda güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunacağı iddia edilmiştir. Vandana Shiva (2022, özellikle bkz. 7. bölüm), bu varsayımların aşırı iyimserlik taşımak bir yana, üç temel düzeyde büyük bir kriz yarattığını vurgulamaktadır. Politika düzeyinde gıda karşısında ticarete çiftçiler karşısında şirketlere öncelik tanınması; tarımsal üretim düzeyinde çeşitlilik yerine monokültürün yerleşmesi, kimyasal ve sermaye yoğun üretimin teşviki, başta tohum olmak üzere tarımsal girdi piyasasının kuralsızlaştırılmasıyla üretim maliyetlerinin artmasına neden olunması; devletler düzeyinde ise etkin fiyat düzenlemelerinden piyasa lehine çekilerek tarımsal emtia fiyatlarında sert bir oynaklığa sebep olunması bu krizin kaynaklarını oluşturur. Shiva’ya göre tüm bolluk miti ve refah söylemlerine karşın, sürdürülebilir olmayan endüstriyel tarım ve şirket egemenliğindeki gıda sistemine dayanan neoliberal küreselleşmenin tarım ve gıda alanındaki sonucu, kırsal yaşam biçimlerini tehdit eden derin bir yoksulluk, çiftçi gelirlerinde dramatik düşüş ve daha fazla açlık olmuştur.

Ulus(al) devlet politikalarının geri çekildiği şirketleşmiş ve finansallaşmış gıda rejimi, doğal ve yapay kıtlıklar karşısında toprak, doğal kaynaklar ve gıda üzerinde yeni spekülâtif yatırım imkanlarını çoğaltmış, bunun sonucunda tarımsal gıda alanında kısa süreli kazançlar ve dalgalanmalar teşvik edilirken, mali kaynaklar da toplumsal fayda ve kamu yararı yerine sermaye için kârlı ve güvenli alanlar ile yeni toprak gasplarına yönelmiştir (Marsden vd., 2019:85-86). Dolayısıyla, gıda rejimindeki bu yönelim sadece belirli ürünlerin küresel sermayenin kâr odaklı fayda ve maliyet hesabı temelinde üretimiyle sonuçlanmamış; küresel piyasa dinamiklerinin

şirketlerin kazancını artırırken tarımsal ürünün ve artı değerın çıkarıldığı coğrafyalarda kırsal yaşam alanlarını ve toplumsal ilişkileri tahrip edip gıda güvencesizliğini derinleştirerek yeniden ürettiği bir ortam yaratmıştır. Bu haliyle, tarım-gıda sisteminin neoliberal küresel yapılanmasının kendisi yerel halkları tehdit eden bir kriz dinamiği haline gelmiştir. 2000'lere geldiğinde yetersiz beslenen insan sayısının 750 milyona yakın bir seviyeye ulaştığı bilgisi (FAO, 2019) dahi yerel ve küresel ölçekte yansımaları olan gıda krizlerinin boyutunu anlamak için tek başına açıklayıcıdır.

Neoliberalleşme Kısacasında Türkiye Tarım ve Gıda Alanı

Bu sürecin, dünya konjonktürüne paralel olarak daha geniş bir zamana yayılmış olsa da Türkiye'de de yapısal uyum programları ve neoliberal reformlar yoluyla tarım gıda alanı üzerinde açık ve doğrudan etkileri olmuştur. Türkiye'de tarımsal faaliyetlerin neoliberal politikalarla uyumlu bir çerçevede değişimi açısından en temel kırılmanın 1980'li yıllarda devlet öncülüğünde yürütülen tarımsal ve kırsal kalkınma politikalarının terk edilerek takip eden yıllar içerisinde tarımsal üretim faaliyetlerinin ve ticaretinin piyasa güçlerinin belirleyici olduğu bir düzen ve politika çerçevesi içerisinde (tarım ürünleri için fiyat ve girdi desteklerinden vazgeçilmesi, ürün bazlı destekler yerine ekilen alanı dikkate alan doğrudan gelir desteğine geçilmesi, gıda ürünlerinin ithalatını kolaylaştıran vergi ve harç düzenlemeleri, tarımsal devlet tekelleri ve kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, destek alımlarında fiyatların küresel emtia borsalarına göre belirlenmesi, vb. uygulamalar çerçevesinde) küresel piyasalarla eklenmesi yoluna girilmiş olmasıdır (Öztürk vd., 2021:325-326). İnce ve Kadirbeyoğlu'na göre (2020), tarımsal alanda uygulanan bu yapısal reformlar sübvansiyonların azaltılması ya da ortadan kaldırılmasını gerektirirken üreticileri tamamen piyasalaştıran bir atmosfer yaratmış, tarımsal üretimde borçlanmanın önünü açarken küçük toprak sahiplerini de mülklerinden etmiştir.

Bu bağlamda, varlığı daha fazla tehdit altında kalan küçük toprak sahipliğinin ve küçük üreticiliğın konumuna özellikle değinmek gerekir. Öztürk vd. (2021:323) ekonomik bir sektörün faaliyetlerine gönderme yapan tarım kavramı yerine doğal ve toplumsal çevresi içerisindeki insanların pek çok faktörle ilişkisel bir bağlam içerisinde sürdürdükleri ortak üretken faaliyetlerine vurgu yapan çiftçilik ve çiftçilik pratikleri kavramlarını kullanmanın önemine dikkat çeker. Yazarlar, literatürdeki tartışmalardan hareketle, özellikle direniş geçmişine sahip bir sınıf olarak köylülüğün politik okumasından günümüzde şirketleşmiş gıda sistemine karşı bir direnişin aktörü olmaya doğru genişleyen anlamıyla çiftçilik pratikleri içerisinde yer

alan küçük toprak sahiplerinin (*smallholder*) değişen sosyal ve ekonomik konumuna özel bir vurgu yapar. Tarihsel olarak aile çiftlikleri ve küçük toprak sahipliği ile karakterize olan Türkiye'deki çiftçilik pratikleri açısından,¹ özellikle devletin belirleyici rolünden vazgeçilip piyasa dinamiklerinin serbest bırakıldığı 1980 sonrası dönemde, o ana kadar sürekli artış eğiliminde olan kırsal nüfus ve küçük çiftçiliğin belirgin bir düşüşe geçmesi neoliberal politikaların kırsal demografide nasıl kalıcı bir değişikliği tetiklediğini de gösterir (Öztürk vd., 2021:328-329).

Türkiye'deki neoliberalleşme süreci devletin kırsal alanlardaki üretim desteklerinin azalması ve tarım yapılacak arazilerin meta olarak rantta açılması ile birlikte gelişmiştir. Keyder ve Yenal (2013) devletin tarım alanındaki etkisini büyük ticaret ve finans şirketleri gibi piyasa güçleriyle paylaştığı bu dönemde kırsal alanların yeniden yapılandırılmasını, tarım ve gıda sektörünün uluslararasılaştırılması ile kırsal alanlarda başta turizm olmak üzere tarım dışı kazançların payının giderek artması ile ilişkilendirir. Ayrıca, bu bağlamda tarım dışı faaliyetlerle çeşitlenen emek biçimlerinin oluşması, köyün ekonomik ve toplumsal bir hayat olarak vadettiği geçim kaynağından farklılaşması sebebiyle, kırsal alan ile kent arasındaki ayrımı da silikleştirir. Kent ve kır ayrımlarının belirsiz hale gelmesi toprağın özel mülkiyet ve arazi kullanım biçimindeki bu farklılaşma ve özellikle son dönemlerde yaşanan yönetsel ve yasal reformlar sonucunda daha net tespit edilebilir hale geldi. Türkiye'de, tarım sektörü ile ilişkili politika ve reformların yanı sıra idari reformların getirdiği yenilikler de tarımsal alanların kullanımı ve kırsal alanlara destek mekanizmalarının düzeyi ve niteliğinde önemli etkiler yaratmıştır. Bunun yanı sıra 2012 yılında 6360 sayılı Kanun ile, büyükşehir belediyeleri düzenlenirken, kırsal alanların toplulukların rızası olmadan yapay olarak kentsel alanlara dönüştürülmesi (Mengi vd., 2017) kırsal alanları sosyolojik olarak varlıklarını sürdürseler de idari olarak resmi istatistiklerin (ve dolayısıyla bazı politika alanlarının) dışına çıkarmıştır. Tüm bunlar tarımsal emeğin toprağa, ürününe ve kendine yabancılaşması gibi çok boyutlu, çok yönlü ve karmaşık sonuçlar ortaya çıkardı.

Dolayısıyla, kırsal alanda tarımsal emek gücünün giderek proleterleşmesi ve tarımsal üretim alanlarının azalması, kalanların da yerel üreticilerin elinden çıkması gibi sonuçlar üreten bu süreç, üretimde zamanla belirgin artışlar yaşanmasına olanak tanınması yönüyle kırsal alanda yaratılan artı değer ticaret ve sanayi sermayesine aktarıldığı bir birikim rejiminin zaman içinde inşa edildiğini söylememize imkân tanır. Neoliberal politikaların ve bu doğrultuda gerçekleştirilen reformların ise tarımsal emeğin toprak

başta olmak üzere üretim araçlarından bütünüyle kopmasıyla sonuçlanan düzenlemelerinin tarımsal gıda üretimini giderek küresel sermaye gruplarının egemenliğine açtığını vurgulamak gerekir. Dolayısıyla mevcut küresel gıda krizi, yerinden etme ve mülksüzleştirme yoluyla birikim ve küresel değer ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılmasının bir ifadesi olarak ortaya çıkar (Araghi, 2009: 119). Bu tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de görülen hızlı kentleşme ve (çoğu zaman aynı anlama gelmek üzere) kırsalsızlaşma eğilimi ile de ilgilidir. Küresel Güney ve Kuzey arasında gözlemlenen bazı farklılıklara rağmen, neoliberal küreselleşmenin kırsal alanların kentsel alana dönüştürülmesi ve kırsal nüfusun yerinden edilmesi gibi pratikler sonucunda nasıl bir kırsalsızlaşmaya neden olduğu küresel olarak izlenebilir bir olgudur (Araghi, 2009: 129-131).

Kırın dönüşümü süreci, son yıllarda tarımsızlaşmış ve nüfus yoğunluğu giderek artmış kentlerin beslenmesi sorununu da tetiklemiş, kırılabilirlik ve güvencesizlikle ilişkili tüm gündemler kentleşme ve çevre sorunlarına eklenmiştir. Neoliberal politikalarla yeniden yapılandırılmış çevrenin mekânla ilişkisi tarımsal üretimde mülksüzleştirmeye dayalı birikim stratejisiyle bağlantılı olarak ele alınabilir. Bu birikim stratejisi ile kentsel alanın genişlemesi ve tarımsal üretim alanlarının daraltılması arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Tarımın artan oranda finansallaşması kırsal toplulukları krediler yoluyla daha çok finansal piyasalara bağlarken sermaye gruplarının yereldeki üreticiyi yerinden etme, toprak gaspı ve mülksüzleştirme yoluyla geniş tarım arazileri üzerinde artan bir kontrole sahip olmalarını sağlamıştır (Chadwick, 2019). Kapitalizmin sosyo-mekânsal dinamiklerinin kent-kır arasındaki ayrımı giderek silikleştiren bir yönde ilerliyor olduğu görülmektedir. Kentler sermayenin küresel düzeyde yoğunlaştığı mekânlar haline gelmekte ve kent dışı mekânlar da kaynakları sömürülmeye açılan, kentin bir uzantısı olarak görülmektedir.

Bu sürecin devamında küresel düzeyde bir aktör olarak konumlanan kentler, mülksüzleştirme yoluyla birikim rejiminin önemli bir unsuru olarak büyük cazibe merkezlerine ve yönetim merkezlerine dönüşmesi ve kentin çok sayıda küçük birime bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Bir tür yayılmış şehir formu halini alan büyük kent yapıları ekolojik etkileri de olan, üretim, değişim, tüketimin organize edildiği ve sosyal ilişkilerin bunlar üzerinden kurularak ekonomik ve politik gücün uygulandığı alanlara dönüşmüştür. Harvey’e göre (2001: 350-352) bu durum çok düzeyli bir kentsel yönetim rejimini gündeme getirirken yerel yönetimlere bu organizasyon içinde önemli bir dönüştürücü kapasite kazandırmıştır. Tarım alanlarının imara açılması, kentsel dönüşüm

projeleri, toplu konut projeleri, mega projeler vb. uygulamalarla çevrenin yeniden yapılandırılması ile kentsel alan hızla genişlemiştir. Mike Davis (2006), neoliberal politikalar ve küresel kapitalizmin büyüme odaklı politikaları ile ilişkili olarak ele aldığı bu hızlı kentleşme olgusunun, küresel düzeyde nüfusu metropoliten bölgelerde yoğunlaştırırken bu büyük yerleşim yerlerinin çeperlerinde ne kırsal ne de kentsel olan ve giderek genişleyen bir enformaliteyi ve heterojenliği gizleyişine dair çarpıcı bir eleştirel bakış sunar. Türkiye’de her ne kadar çok geniş bir alan idari reformlar sonucunda idari birim olarak kırsal niteliğini yitirmiş olduğu için bu göstergeler büyük ölçüde anlamını yitirmiş olsa da, kentsel ve kırsal nüfusun izlendiği küresel istatistiklerde bu son değişikliğin etkileri dikkate alınmamaktadır.² Buna karşın, istatistikler kentsel nüfusun artış eğilimini açıkça göstermektedir. Türkiye’de kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı 1960’tan bu yana kesintisiz ve istikrarlı bir düşüş içerisinde ve son olarak 2021 yılında %23 olarak ölçülmüştür (DB, 2022).³ 2023’te benimsenen yeni kent-kır tanımına göre Türkiye yüzölçümünün %93,5’ini oluşturan yerleşim yerleri kır olarak sınıflandırılırken buralarda toplam nüfusun %17,3’ünün ikamet ettiği vurgulanmıştır (TÜİK, 2023). Dolayısıyla Türkiye’de yaşanan dönüşümü de basitçe kentleşme üzerinden okumak mümkün olmamakta, daha çok bir kırsalsızlaşma ya da çarpık bir hiper kentleşme olgusundan bahsetmek gerekmektedir.

Pandemide Tarım ve Gıda Sorunu

Toplumsal düzeyde 2002 ve 2008 ekonomik krizlerinin etkileri halen canlıyken gündeme gelen Covid-19 pandemisi, yaşanan yönetim krizine gıda alanında özel bir derinlik katmıştır. Tek başına yurttaşların yeterli ve sağlıklı gıdaya erişimi ile sınırlı olmayan bu sorunun Türkiye’ye özgü boyutları olduğu gibi küresel yansımaları da bulunmaktadır. Pek çok ampirik çalışma, pandemi döneminde tarım ve gıda alanında neoliberal politika ve ilkelere görünürde ters bir şekilde devletlerin korumacı politikalarına ve/veya yerel ölçeklerdeki agro-ekolojik pratiklere dayalı taleplerin kuvvetlendirdiğini göstermektedir (Nizam, 2021: 169). Özellikle, topluluk temelli direniş mekanizmalarına dayanan gıda egemenliği kavramını öne çıkaran ve bunu pandemi sonrası dünya için dayanıklı bir gıda sistemi kurmak üzere bir çözüm olarak gören yaklaşımlar yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Türkan (2021), gıda güvenliği çerçevesinde geliştirilen alternatifleri pandemi sonrası dünya için panzehir olarak tanımlamıştır. Gıda egemenliği yaklaşımının “yerel” üzerindeki ayırt edici vurgusundan hareketle yerelde örgütlenen alternatif gıda inisiyatifleri, üretim ve tüketim kooperatifleri, gıda toplulukları, müşterekleştirme pratikleri ve yerel yönetimlerin kapasiteleri üzerine vurgu yapan başka araştırmalar da

söz konusudur (Hazar-Kalonya, vd., 2020, Karakaya Ayalp, 2021).

Pandemi, farklı siyasal coğrafyalarda bulunan ve farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde birbirinden farklı sonuçlar doğursa da, gıda paylaşımında rol alan unsurların küresel, ulusal ve yerel ölçeklerdeki yerinin ve rolünün sorgulandığı bir atmosfer yarattı. Pandeminin doğrudan etkileri kadar pandemi karşısında tarımsal gıda üretimi ve gıdaya erişim kapasitelerinin de oldukça eşitsiz dağıldığı bu küresel düzende, sorunu aşma yönünde gündeme gelen stratejilerin de yerel, ulusal ve küresel düzeyde yeni kırılmalıklar ve eşitsizlikler ürettiği iddia edilebilir.

Neoliberal politikaların ve yapısal uyum programlarının etkisi altında tarımsal-endüstriyel gıda üretiminin ve uzaktaki tüketicilere yönelik tedarik zincirlerinin genişlemesi yoluyla süpermarketlerin giderek daha baskın bir rol oynadığı Türkiye tarım gıda alanı için (Atasoy, 2013: 547) özellikle bu dönemde zincir marketlerin giderek artan etkinliği altında, gıdaya erişemeyen halkın kendisine mahalli çözümler ürettiği; bu dönemde yer ve topluluk temelli girişimlerin ve alternatif gıda ağlarının faaliyetlerinin hızlandığı özellikle yerel yönetimlerden kısa tedarik zincirleri kurulması gibi taleplerin arttığı görülmektedir (Keyder vd., 2020; Nizam, 2021). Bu ağlar, kentsel mekânda gıda etrafında somut alternatifler ortaya koyarken ekonomi alanında da çeşitlenen ilişkileri ve yapıları gündeme getirmiştir.

Pandeminin henüz başlarında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO)'nun pandeminin gıda krizleri üzerindeki etkisine dair yayınladığı raporda ortaya konduğu gibi, gıda güvencesizliğinin gıda sistemleri üzerindeki doğrudan olumsuz sonuçları gıdaya olan talep, üretim kapasitesi ve gıdanın paylaşımı üzerindeki yansımalarıyla önce ve büyük ölçüde toplumun yoksul ve kırılmal kesimlerini etkilemektedir (FAO, 2020: 4). Ancak, pandeminin tetiklediği şoklar, gıdanın üretim, tedarik ve paylaşım süreçleriyle düşündüğümüzde, tarımsal gıda sistemi açısından oldukça karmaşık sonuçlar doğurmuştur. Bu süreçte karşılaşılan pek çok durum tarım ve gıda sorununun bir parçası haline gelmiştir. Bunlar arasında düzenli ve güvenli gıdaya erişim, üretimin sürekliliğini sağlama konusundaki aksaklıklar, salgın önlemleri ve yoksullaşma beraberinde yaşanan hem tüketici hem esnaf problemleri, güvencesiz proleter ordusunun oluşması gibi çeşitlendirilebilecek sorunlar sayılabilir. Bugüne dek gıda sisteminde yaşanan krizlere ulusal ve uluslararası düzeydeki politika yapıcı aktörlerin endüstriyel tarım yöntemlerinin yoğunlaştırılması, uzmanlaşmanın ve uluslararası ticaretin genişletilmesi yönündeki bilindik yanıtlarını güncel

gelişmelerin büyük oranda yetersiz kıldığı söylenebilir. Pandeminin küresel çapta tetiklediği karmaşık gıda krizinin neden olduğu küresel gıda tedarik zincirlerinde aksamalar, küresel ekonomik durgunluk nedeniyle gelir ve geçim kaynaklarının kaybı, küresel ekonomik ve yerel piyasa dinamiklerinin karmaşık etkileşimi ve bir dizi başka karmaşık faktörün ortaya çıkardığı gıda fiyatlarındaki sert dalgalanmalar gibi bu krize özgü boyutlar bu bağlamda değerlendirilebilir (Clapp/Moseley, 2020).

Mevcut kriz karşısındaki küresel ve makro politika yanıtlarının yetersizliği karşısında alternatif yanıtlar aranırken, FAO'nun politika önerileri arasında özellikle mücadelenin yeniden ölçeklendirilmesi ve yerel tarımsal gıda sistemlerinin ihtiyaçlar doğrultusunda desteklenmesi üzerine yaptığı vurgu dikkat çekicidir. Bu desteklerin nakit yardımını da içermek üzere sosyal koruma programlarını artırmak, yerel gıda zincirlerini ve küçük çiftçiyi desteklemek başta olmak üzere mikro ölçekli çözümleri teşvik edici nitelikte olması önerilmektedir (FAO, 2020: 11). Endüstriyel şirketleşmiş tarım ve gıda sistemlerinin gıdanın üretim ve dağıtımındaki yapısal zayıflıklarını ve kırılmalıklarını ortaya çıkaran pandeminin, aynı zamanda toplumsal bütünlüğün ve dayanıklılığın temel kaynağı olarak halihazırda mevcut olan toplumsal dayanışma ağları ve topluluk kaynaklı girişimlerin rolünü de daha görünür kıldı. Küresel krizin zorluklarına karşı görünürlüğü artan bu yardımlaşma ve karşılıklılık temelli uygulamalar pandeminin gıda alanında yarattığı şok karşısında da önemli stratejiler olarak ortaya çıktı (Healy vd., 2020: 278). Neoliberalleşme ve şirketleşmenin tarım ve gıda alanını çevreleyen toplumsal örüntüdeki ilişkileri ve gelişen karşı hareketleri Polanyici bir bakışla ele almayı öneren ve bunu aşmanın yollarının aranması gerektiğini iddia eden yaklaşım (Friedmann, 2005), pandemi sonrası tarım gıda alanındaki krizden çıkış için kendi altyapılarını kurarak topluluk temelli cevaplar etrafındaki bu stratejilere dikkat çekmek açısından da işlevlidir.

Bu bağlamda yerelden örgütlenen alternatiflerin tarımsal gıda sorununu aşmada önemli bir aktör olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Bu aktörler, gıda sorununun acil ihtiyaçlarına cevap üretmenin ötesinde kapitalizmin meydana getirdiği yapı norm ve işleyişlerin kendisine de alternatifler oluşturma potansiyeline sahip dayanışma biçimleri inşa etmektedir. Bu perspektif sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda toplumsal ilişkileri de şekillendirecek ölçüde tarım-gıda sisteminde açıklayıcı bir yaklaşım sunar. Kapitalizmin tek biçimi olmadığı gibi çeşitli politik, kültürel ve sosyal süreçlerin de farklı ekonomik biçimleri oluşturabileceği savından hareketle tarım-gıda sisteminde yer etmiş kooperatif, dernek ya da gıda girişimleri

hem devletle ilişkilene hem de toplumsal bilgi üretimi anlamında yeni bir yapı ortaya koyabilir (Koretskaya/Feola, 2020). Bu yaklaşıma göre, yeni yapılar bütünüyle kapitalizmin dışında konumlandırılmıyor olsalar dahi ona alternatifler yaratma potansiyeli ile dayanıklı toplulukların inşası için bir kaynak olarak tartışılabilir.

Küresel gıda sistemine yüksek düzeyde eklenmiş olmasına rağmen Türkiye’de bu ekonomik yapılara alternatif olarak kurulan ağlar olduğu görülebilmektedir. Süpermarketler, semt pazarları ve üretici pazarlarının yanı sıra, gıda kooperatifleri, dernekler, ekolojik pazarlar ve kent bostanları gibi girişimlerin de sayısının arttığı görülebilmektedir. Her ne kadar alternatif gıda ağları ekonomik faaliyetler içinde yer alan yeni yapılar olsa da 2000’lerden bu yana etkinlikleri artmış, bilinen ilk örneklerden biri olarak 2000’li yılların başında Anadolu’da Yaşam Kooperatifi kurulmuş, sonraları ise yıllar içinde bu tür topluluk temelli girişimlerin sayıları artmıştır (Ince ve Kadirbeyoglu, 2020). Türkiye’deki tarım-gıda sistemi karşısında farklı kaygılar etrafında örgütlenmiş gıda toplulukları, tüketim kooperatifleri, topluluk destekli tarım girişimleri gibi yurttaş temelli gıda inisiyatiflerinin sayısında 2012 sonrası ve özellikle de 2016 sonrasında ciddi bir artış görülmektedir (Karakaya Ayalp, 2021:989-990). Ekoloji haritasına göre 2019 yılına gelindiğinde Türkiye’de tarım-gıda alanında kayda geçen STK, dernek, kolektif, ekolojik pazar, bahçe, alternatif ekonomiler olarak niteliği değişebilen 237 adet yapı tespit edilmiştir.⁴ 2020 yılında ise Tarım ve Orman Bakanlığı’nın görev alanında yer alan tarımsal kalkınma, sulama, su ürünleri, pancar ekicileri ve tarım kredi kategorileri altında değişkenlik gösteren 1625 kooperatifin mevcut olduğu görülmektedir (İPM, 2021: 23).

Küresel düzeyde, tarım-gıda alanında çalışan uzman kurumlar ve saha aktörlerinin yerel ve topluluk düzeyindeki girişimlerin önemine yaptıkları vurgular artarken, Türkiye’deki siyasal alanın özgünlüğü bu çağrılarının tam karşılık bulmasını güçleştirmiş görünüyor. Özellikle, ülkenin kutuplaşmış politik atmosferinin etkisiyle pandemi döneminde merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin kriz karşısında birbirinden farklı ve üstelik pek çok yerde birbirinden kopuk yönetsel ve politik stratejiler geliştirdiğine tanık olundu. Türkiye’de pandemide kriz yönetiminin merkeziyetçi karakteri ve yerel düzeydeki uygulamaların daha çok merkezi hükümetin taşra teşkilatı yoluyla hayata geçirilmesi, yerel topluluklara en yakın yönetim birimleri olan belediyelerin etkinliklerini de bir ölçüde kısıtlamıştır. Merkezi yönetimin yerel yönetimlerle işbirliğine geçme konusundaki yaklaşımları zaten pek çok sosyo-ekonomik göstergede bölgesel eşitsizliğin yüksek olduğu Türkiye

örneğinde (OECD, 2022) pandeminin etkilerinin daha da eşitsiz dağılmasına neden olduğu söylenebilir.⁵ Bu bağlamda yurttaşların yeterli ve güvenli gıdaya erişimi konusunda karşılaştığı fiziki ve ekonomik sorunlar kadar, üreticilerin üretime devam etmeleri ve pazara erişimleri konusundaki sorunlar da yerel ve bölgesel özgünlükler taşıyan önemli sorunlar haline gelmiş, bu krizi aşmaya yönelik çözümler de kent merkezli politikalara verilen ağırlığı artırmıştır.

Türkiye'nin pandemi karşısında tarım-gıda alanında yaşanan krizle mücadele yöntemi ulusal gıda güvenliğini sağlamak üzere gerçekleştirilecek politikaların aksaması ve içerideki üretim sürecini yeterince desteklemediği gerekçeleriyle özellikle meslek örgütlenmelerinin yerel birimleri tarafından eleştirildi. Örneğin Ziraat Mühendisleri Odası, pandeminin etkilerinin en yoğun olduğu bir dönemde, tüm dünyadaki tarım sektöründe artan korumacılık önlemlerine karşın hükümetin mevcut ve planlanan destekleri azalttığı gerekçesiyle hükümeti uyarırken (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2020), dönemin Tarım ve Orman Bakanı ise kapsayıcı destek ve teşviklerle pandemi sürecinde büyümeye devam eden ülke tarımının birçok Avrupa ülkesini geride bıraktığı üzerinden bir başarı hikayesi sunmaktaydı (AA, 2020). Ancak daha geniş anlamda hükümetin ve bakanlığın ilgili açıklama ve raporları incelendiğinde tarımı arkasındaki karmaşık toplumsal ilişkilerden bağımsız bir ekonomik olguya ve hatta bir ekonomik büyüklüğe indirgenmektedir. Pek çok farklı alanda olduğu gibi ekonomik büyümeye yapılan vurgu toplumsal, ekonomik ve ekolojik düzeydeki sorunları perdeleyen bir işlevsellik kazanmıştır. TMMOB (2022), tarımsal üretimde açıklanan ekonomik büyüme verilerine karşın yüksek enflasyonun özellikle tarımsal girdi fiyatlarında neden olduğu artışların (2022 yılında mazotta %240, gübre ve zirai ilaçta ortalama %150, elektrikte %100, hayvan yeminde %120) tarımsızlaşma eğilimini arttırdığı konusunda uyarırken, “son 15 yılda 3,2 milyon hektar tarım alanı[nın] tarımsal üretimin dışına çıkarıl[dığını]” ve “özellikle birincil gıda üretimini sağlayan tarımsal üretici[nin] üretimden koparıl[dığını]” vurgulamıştır. Yüksek enflasyonun yıkıcı toplumsal etkileri ve ekonomik göstergeler üzerindeki bozucu etkilerinin yanı sıra tarımsal üretimin ton başına artışı ya da bütçedeki payının büyümesinin tek başına olumlu bir sonuç olarak değerlendirilmesinin önünde Türkiye tarımının özgünlüklerinden kaynaklanan pek çok başka engel de vardır. Sağlıklı bir değerlendirme yapmak için tarımsal toprakların mülkiyet yapısını oluşturan sosyolojik örüntülerinden coğrafi özelliklerine, tarımsal emeğin organizasyonundan kırsal alanların sosyo-politik ve idari örgütlenmesindeki özelliklere kadar pek çok başlık dikkate alınmayı gerektirir. Diğer bir deyişle, Türkiye’de tarım pek çok niteliği ile

sadece büyüme verileri üzerinden anlamayacak kadar karmaşık, parçalı ve eşitsiz bir alanı işaret eder.

Pek çok politika alanında olduğu gibi tarımsal gıda alanında da yapısal zayıflıkları ve kırılabilirlikleri ortaya çıkartan pandemi, müşterek bir gıda siyaseti oluşturmak için daha geniş bir toplumsal ve ekonomik değişime duyulan toplumsal ihtiyacı da görünür kılmıştır. Bu bağlamda, hem topluluklar hem de yerel yönetimler düzeyinde gündeme gelen cevap arayışları her bir girişimin tekil potansiyelinin ve sınırlarının ötesinde bir ilişkisel önem kazandı. Farklı girişimler arasında yeni bağlar kuran gıda etrafında oluşmuş bu siyasallığın en önemli boyutlarından biri üreticiler ile tüketiciler arasında ortaya çıkan dayanışmacı ilişkiler olmuştur.

Krizle Çözüm: Gıdayı Müşterekleştirmek

Üreticiler ile tüketiciler arasındaki ilişki daha doğrudan ve daha dayanışmacı biçimlerde kuruldukça tarımsal gıdanın üretiminin ilk aşamasından tüketicinin sofrasına gelene kadar kapitalist piyasa ilişkilerinden türemiş pek çok aracı ve aracılık faaliyeti ulusüstü örgütlerin gündeminde de sorgulanır hale gelmiştir. Küresel düzeyde gıda şokuna sebep olan mevcut gıda ağındaki küresel şirketlerin ağırlığına karşı sınırlı da olsa yerelden örgütlenen ve topluluk temelli girişimlerin teşvik edilmeye başlandığı görülmektedir. Örneğin, 2021 yılında Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi (ECOSOC) bünyesindeki Sosyal Kalkınma Komisyonu'nun 59. oturumunda sosyal dayanışma ekonomisi ekonomik verimlilikle toplumsal ve çevresel dayanıklılık arasında yeni ve sürdürülebilir bir dengeyi mümkün kılacak alternatif bir kalkınma modeli olarak resmen tanımlanmış (CSocD59, 2021), yine aynı yıl Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yapılan bir deklarasyonla dayanıklı toplumların inşası ve yerel ekonomilerin desteklenmesi adına kooperatiflerin ve dayanışmacı oluşumların desteklenmesi ve onlarla işbirliği çerçevesinin genişletilmesinin önemi vurgulanmıştır.⁶ Bunu takiben 2022 yılında yayınlanan Uluslararası Çalışma Konferansı sosyal dayanışma ekonomilerinin desteklenmesine ilişkin görüşme kayıtlarında (ILO, 2022), dayanışma ekonomilerinin kapitalizmin içinde bulunduğu krizi çözmeye ve dayanıklı toplumların inşasındaki rolü teyit edilmekle kalmamış aynı zamanda devletler bu çeşitli ekonomileri her açıdan desteklemeye çağırılmıştır. Konferansın kabulüne sunulan öneriler ve alınan kararlarda öne çıkan unsur topluluk temelli olarak örgütlenen, demokratik işleyiş prensiplerine sahip, katılımcı, sosyal amacın sermayeden üstün tutulduğu bu ekonomik yapıların kalıcı, sürdürülebilir ve dayanıklı toplumların oluşmasına katkısının oldukça net

biçimde ifade edilmesi olmuştur.

Bu durum özellikle, küresel sermayenin kıskacındaki gıda alanında yeniden keşfedilen kooperatiflerin ve topluluk temelli diğer alternatif örgütlenmelerin devletlerin ve piyasaların yerine getirmedeği sosyal ihtiyaçları gidermek açısından yönetimler düzeyinde de alternatif bir çözüm olarak görünürlüğünün arttığına da bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda, değişen aktörlerin tespiti ve bunların neoliberal politikaların belirleyiciliğinde şekillenen mevcut gıda rejimi içindeki uyum, direnç ve dönüştürme potansiyellerini ortaya koymak ve bu bağlamda acil gıda sorunu karşısındaki toplumsal faydalarını tartışmak son derece önemli ve güncel bir meseledir.

Daha önceki bölümlerde vurguladığımız gibi, bugün kapitalizm koşulları altında kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyiciliği altında olsa da tarım-gıda alanında bu ilişkilerle uyumsuz ve onlara rağmen gelişmiş farklı ekonomik ve sosyal çeşitliliklerin varlığını saptamak mümkündür. Ayrıca, kapitalizmin hakim ilişki normunun ve kapitalist piyasa ilişkilerinin kriz durumlarında ekonomi alanının tek biçimli ve yekpare olarak kavranmasının giderek zorlaşmasına paralel olarak tarımsal gıdayı üreticiler ve tüketiciler arasında yeniden kurulan ilişkilerle daha müşterek bir şekilde algılayan aşağıdan hareketlerin önemi daha da artar. Farklı girişimler arasında bağlar kurup birbirleriyle ilişkilendiren bu topluluk temelli ekonomik faaliyetler emekçi sınıflardan sermayeye doğru kaynak aktaran sömürü düzenini sekteye uğrattırken ekonomi alanını da bir ölçüde demokratikleştirir.

Bunlar her zaman antikapitalist nitelikte olmasa da ekonomik faaliyetler içerisinde kapitalist piyasa ilişkileri ve pratiklerinden ayrılan birtakım uygulamalar ve kodlar üzerinden görünür hale gelmiştir. Massimo de Angelis (2007: 142) insanların üretim araçlarından koparılması olarak tanımlayabileceğimiz ilkel birikimin yalnızca bir kez gerçekleşen bir olay değil kapitalist sermaye birikimini sürdürmenin süregelen bir yolu olarak kavramak gerektiğini iddia ederken bir strateji olarak çitleme (enclosures) pratiklerine işaret eder. De Angelis'e göre (2007: 144) çitlemenin farklı türleri ve ortaya çıkan farklı stratejilerdeki ortak yan "insanları, toplumsal varlıklara rekabetçi piyasalar ve sermaye olarak para yoluyla dolayımınmayan erişim imkanlarından zorla koparmaktır." Bununla birlikte, de Angelis'in üzerinde özellikle durduğu gibi (2007: 142-145), çitlemeler yalnızca metalaşma süreçlerinin değil aynı zamanda bu metalaşma sürecine karşı direnişler ve itirazlar ya da yeni müşterekler ve topluluklar yaratan sınıf stratejileri yoluyla

da açığa çıkarlar. Bu bağlamda, toplumsal yaşam alanlarını parçalayan piyasalaşmanın ve dünya ekonomisinin olumsuz sonuçları karşısında kentsel müşterekler, doğal kaynaklar ve çevresel müşterekler gibi çeşitli alanlarda çözüm olarak ortaya çıkmakta olan müşterekleştirme pratikleri, tüm toplumsal alana nüfuz etmeye çalışan sermayeye karşı bir sınır çekerek alternatiflere alan açar. De Angelis'ten hareketle metalaşan gıda alanında buradaki çitlemeleri görünür kılan, onlara meydan okuyan, yeni müşterekler ve kooperatif, gıda toplulukları, kolektifler gibi alternatiflerin ortaya çıktığı bir karşı hareketin de örgütlendiği iddia edilebilir. Bu karşı hareket kapitalist ekonomiye atfedilen doğallaştırılmış başatlığı ve hegemonik ekonomik söylemi sarsar. Dolayısıyla kentin beslenme ağında yer alan ve egemen görünen küresel gıda sistemine alternatif icat eden aktörlerin nitelik, faaliyet, örgütlenme biçimlerindeki farklılıklar göze çarpmaktadır. Kapitalist yeni çitleme girişimleri ve buna karşı gelişen cevapların görünmesi için ekonomiye bakışta kapitalist gerçekçiliğin ve egemen ekonomik yorumun sınırlarını da ihlal etmek gerekir.

Gıdanın bir meta olarak değil bir müşterek olarak görülmesi konusundaki çabalar bağlamında, özellikle Gezi direnişinden sonra önemli bir toplumsal örgütlenme dinamiği haline gelen topluluk temelli gıda girişimlerini anmak gerekir. Ayrıca örgütlenmelerin direniş sonrasındaki siyasal dinamiklerden besleniyor olduğu ve bu sürecin tüm dünyada topluluk temelli girişimlerin eş zamanlı yükselişine denk düştüğü de söylenebilir. Örneğin bir tüketim kooperatifi olarak mahalle düzeyinde İstanbul'da örgütlenen Kadıköy Kooperatifi kendi kuruluşunu Gezi direnişi sonrası kurulan dayanışma ağlarına dayandırdığını ve üretici tüketici ortak örgütlülüğüne dayanan bir çerçevede Ovacık Kooperatifi gibi benzer girişimlerle birlikte “yerelin ihtiyaçları bağlamında örgütlenme” deneyimlerinin günümüze aktarıldığını söylemektedir (Birgün, 2021). Öte yandan, bugün özellikle üretici pazarlarında aktif olan İstanbul'un Kuzguncuk, Göztepe ve Yeldeğirmeni'nde faaliyet gösteren bir dayanışma ekonomisi örneği olarak YerDeniz Kooperatifi de kent ve kırdaki birlikte örgütlenen yapıların ve yurttaşların gıda egemenliği ve feminist değerler üzerinden bir araya gelebileceğini, toplumsal dönüşümün bu köklerinin katılımcı nitelikleriyle Gezi direnişinde deneyimlendiğini belirtmektedir (Birgün, 2021).

Bu süreçte bu tip girişimlerin çok farklı örgütsel biçimlerde kurulmaya ve çeşitlenmeye başladığına tanık olundu. Çoğunlukla gönüllülük esasına göre işleyen bu girişimler, gıdaya erişim sorununa çeşitli çözümler sunmanın yanı sıra toplumu örgütleyen yeni değerler ve pratikler geliştiren yapılar olarak

da karşımıza çıkıyor. Bu kolektif çabalar, merkezi iktidarın mevcut yönetsel düzenlemeler ve araçlarla çözemediği gıda krizi karşısında yerel unsurların hayata geçirdiği çözüm arayışları bağlamında özel bir yer kaplamaktadır. Yıldırım (2020: 27-9), bu yapıların Türkiye'deki sağlıklı beslenme soruna indirgenemeyecek kadar kompleks, üretim krizleri ve dışa bağımlılık olgularıyla birlikte alınabilecek, hem emeğin güvencesizleştirilmesi hem de kent-kır ayrımını oluşturan sosyo-ekonomik yapıların çözülmesi karşısında güçlü yanıtlar olarak ortaya çıkan alternatif deneyimler şeklinde tanımlamaktadır.

Sonuç Yerine

Pandemi sonrasında ve tarımsal üretimin metalaştırılmasının ortaya çıkardığı şartlar altında karşılanması güç gıda ihtiyacı ortaya çıkartan sorunun politik boyutunu ihmal edip onu salt ekonomik bir olgu ve kaynakların etkin dağıtımı ile ilgili bir problem olarak incelemek piyasa ve meta ilişkilerinin yarattığı bu sorunun yine piyasa ilişkileri ile aşılabileceği yanılsamasını doğurur. Oysa, tarım-gıda alanındaki değişim yalnızca bir ekonomik olgu olarak görülemez. Bu alandaki değişimin toplumsal örüntülerine bakmak yaşanan yıkımın daha gerçekçi bir resmini sunmak kadar toplumdaki mevcut ekonomik durumlara ve burada filizlenen yeni pratikleri de analize dahil etme imkânı sunar.

Neoliberalizm piyasa mantığının ve dinamiklerinin tüm toplumsal süreçler üzerindeki artan hakimiyetini işaret ediyor olsa da, onun saf bir halinden bahsetmek mümkün değildir, aksine her zaman melezleşmiş formlarda ortaya çıkar (Clarke, 2008: 140). Neoliberal melezlenme ve çeşitlenme üzerine yapılan bu vurgu kapitalist ilişkilerin sonsuz ve yenilmez bir uyum sağlama yeteneğini değil, toplumsal yeniden üretimin sürekliliği açısından böyle bir melezlenmeye duyduğu yaşamsal ihtiyacı işaret eder. Dolayısıyla, bu alanlar aynı zamanda kapitalist ilişkiler karşısındaki olası mücadele alanlarını da daha çok görünür kılar. Bu sebeple ekonomiye yalnızca kapitalist ilişkilerin belirlediği monolitik bir alan olarak bakmak, kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kendi alternatiflerinin toplumdaki yansımalarını da görmeyi engeller. Özellikle, tarımsal gıda alanında tespit edilebilen bu alternatif ilişkiler ekonominin tek biçimli ve tek boyutlu olan toplumsal algısını kırarken, toplum içinde kapitalizme uyumsuz ya da ona karşıt dayanıklı mekanizmalar da üretir. Gıda toplulukları, kooperatifler, dayanışma ekonomileri ve benzeri girişimler gıda alanındaki dolaysız rollerine indirgenemeyecek bir faillik üretmişler, geliştirdikleri farklı pratik ve etik değerler ile gıda sorununun toplumsal düzlemde yeniden tanımlamasına katkı sunmuşlardır.

Pek çok girişimin kolektif olarak ya da üyeleri itibarıyla antikapitalist öncellerle hareket etmiyor olmalarına ve bu yönde açık ideolojik tercihlerde bulunmuyor olmalarına karşın günümüz toplumlarında piyasa mekanizmalarının başarısızlıkları ve eksikliklerine yanıt üretilirken toplumsal değişim için bir potansiyel barındırdıkları iddiası tartışılmayı hak eder. Üretim, tüketim ve yeniden dağıtım ile ilgili değişen gündelik pratikler ve eylemler, bu sayede, toplumsal yaşamın her alanında giderek artan özel şirketlerin kontrolüne ve toplumsal ilişkilerin metalaşmasına meydan okumakta ve kapitalist toplumsal ilişkilerin içinde, ona karşı ve onun ötesinde yeni ufukların yaratılmasına açık hale gelir (Holloway, 2010; Chatterton/Pickerill, 2010). Bu potansiyele karşın, tüm bu tikel girişimlerin kapitalist üretim ilişkileri ve ondan türeyen güç ilişkileri ile şekillenmiş şeylerin düzeninde yarattığı somut değişimler sorgulandığında kapitalist olmayan bir geleceğin işaretleri ve bu ufka doğru yönelmiş bir siyasal stratejiden daha çok kapitalizm içinde karma ekonomi biçimlerine doğru bu stratejiden sapmalar olabileceği eleştirisi de (Albo, 2021) dikkate alınmayı hak eder. Dolayısıyla kapitalist ilişki ve mekanizmaların bıraktığı ya da yarattığı boşluklarda toplumun karşı hareketleri biçiminde ortaya çıkan bu çeşitli alternatif deneyimleri kapitalizmin çatlaklarında filizlenen ve bu çatlakları genişleten girişimler kadar bu çatlakları onarıcı rolleriyle de düşünmek gerekir.

DİPNOTLAR

- 1 Günümüzde toprak mülkiyet yapısı ve kırsal yaşam biçimlerinin tarihsel kökenlerini daha iyi anlamak için, Osmanlı döneminde tarımın küresel üretim ve ticaret ağlarıyla bütünleşmesinde büyük toprak sahipliği ve çiftliklere atfedilen belirleyiciliği sorgulayan ve kırsal köylü hanelerinin ve küçük toprak sahipliğinin süregiden önemi, uyum sağlama pratikleri ve direnişine dair somut örnekler sunan şu çalışmaya bakılabilir (Keyder/Tabak, 1991).
- 2 Büyükşehir belediyelerini düzenleyen ve büyükşehirlerdeki köylerin tüzel kişiliklerini kaldırarak mahalle birimine çeviren 6360 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinin ardından Türkiye'deki adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) verilerine göre il ve ilçelerde yaşayan nüfusun belde ve köylerde yaşayan nüfusa oranı dramatik bir şekilde artmıştır. Resmi istatistiklere göre yasanın uygulamaya girmesinden önceki son yıl olan 2012 yılında bu oran %77,3'e %22,7 iken, yasanın ardından kentsel nüfus 2013 yılında %91,3 olarak ölçülmüş, 2021 yılında ise bu oran %93,2 olmuştur. (TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS), 2012-2021). Bu yazının yayınlanma süreci devam ederken, Türkiye İstatistik

Kurumu, işlevini yitirmiş kır-kent tanımında Avrupa İstatistik Ofisi tarafından geliştirilen “Kentleşme Derecesi” (*Degree of Urbanisation*) ölçütünü esas alacağını açıklamıştır (TÜİK, 2023).

- 3 Birleşmiş Milletler Nüfus Bölümü'nün 2018 tarihli Dünya Nüfus Beklentileri verilerinden hareketle Dünya Bankası uzmanlarının hesaplamalarına göre kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payının en hızlı düştüğü periyod devlet öncülüğünde yürütülen tarım ve kırsal politikaların liberal politikalarla yer değiştirdiği 1980-90 yılları arasındaki on yıllık dönem olarak göze çarpmaktadır. Detaylı bir inceleme için bkz. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS?locations=TR>
- 4 Detaylı bilgi ve haritalandırma için bkz. <https://www.ekoharita.org/ekoloji-haritasi/>.
- 5 Oxfam ve Development Finance International (DFI) tarafından pandeminin ilk iki yılında hükümetlerin eşitsizlikle mücadele politikalarını ve eylemlerini incelemek üzere yapılan bir araştırmaya göre Türkiye 38 OECD üye ülkesi arasında sonuncu, toplam 161 ülke arasında ise 74. sırada yer aldı. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621419/rr-cri-2022-111022-en.pdf>
- 6 International Day of Cooperatives 2021 – Message from the Deputy Director General, Policy, ILO. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=732E38RDxx0&t=4s>.

KAYNAKÇA

- AA (2020), “Tarım ve Orman Bakanı Pakdemirli: 2021’de üreticilerimize 23 milyar lira destek vereceğiz”, Anadolu Ajansı, 05.11.2020. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/tarim-ve-orman-bakani-pakdemirli-2021de-ureticilerimize-23-milyar-lira-destek-verecegiz/2032936> (Son Erişim: 05/02/2023)
- Altieri, Miguel A./Nicholls Clara I. (2020) “Agroecology and the reconstruction of a post-COVID-19 agriculture”, *The Journal of Peasant Studies*, 47:5, 881-898, DOI: 10.1080/03066150.2020.1782891
- Araghi, Farshad (2009). “Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism”, *Review* (Fernand Braudel Center), vol. 32, no. 1, 2009, pp. 113–46. JSTOR, <http://>

www.jstor.org/stable/40647791.

Albo, Greg (2021), "Postcapitalism: Alternatives or Detours?" *Beyond Digital Capitalism: New Ways of Living: Socialist Register* 2021, 310-330.

Atasoy, Yıldız (2013). Supermarket Expansion in Turkey: Shifting Relations of Food Provisioning. *Journal of Agrarian Change*, 13(4), 547-570.

Bernstein, Henry (2010). *Class dynamics of agrarian change*. Halifax, N.S. : Sterling, VA: Fernwood Pub. ; Kumarian Press

Bernstein, Henry (2006). "Is there an agrarian question in the 21st century?", *Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement*, 27(4), 449-460.

Birgün, 2021, "Kadıköy Kooperatifi: Üreticilerle aracısız buluşuyoruz", <https://www.birgun.net/haber/kadikoy-kooperatifi-ureticilerle-aracisiz-bulusuyoruz-337716>, (Son Erişim: 05/02/2023).

168

Birgün, 2021, "YerDeniz Kooperatifi: İşletişe Herkes Eşit", <https://www.birgun.net/haber/yerdeniz-kooperatifi-isleyiste-herkes-esit-337727>, (Son Erişim: 05/02/2023).

Chadwick, Anna (2019). *Neoliberalism and the Financialization of Agriculture, Law and the Political Economy of Hunger*. (Oxford, 2019; online edn, Oxford Academic, 21 Mar. 2019), 49-78, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198823940.003.0003>.

Clarke, John (2008), "Living with/in and without neo-liberalism", *Focaal*, 51, pp. 135–147.

İBB. (2022). *Tarımsal Faaliyetler 2020-2021-2022*.

İBB. (2021). *İstanbul Gıda Stratejisi Belgesi*.

Chatterton, Paul/Pickerill, Jenny (2010), "Everyday activism and transitions towards post-capitalist worlds", *Transactions of the institute of British Geographers*, 35(4), 475-490.

Clapp, Jennifer/Moseley, William G. (2020), “This food crisis is different: COVID-19 and the fragility of the neoliberal food security order”, *The Journal of Peasant Studies*, 47:7, 1393-1417, DOI: 10.1080/03066150.2020.1823838

CSocD59 (2021), Report of the Secretary-General: Socially just transition towards sustainable development: the role of digital technologies on social development and well-being of all (E/CN.5/2021/3), Commission for Social Development Fifty-ninth session 8-17.02.2021, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/328/08/PDF/N2032808.pdf>

De Angelis, Massimo (2007). *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London: Pluto Press.

ILO. (2022). Genel Tartışma Komitesi Raporları: İnsana Yakışır İş ve Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi. 110. Oturum Tutanakları.

FAO. (2020). Addressing the impacts of COVID-19 in food crises | April–December 2020. FAO. <https://doi.org/10.4060/ca8497en>

FAO (Ed.). (2019). *Safeguarding against economic slowdowns and downturns*. Rome: FAO.

Friedmann, H. (2005). *Feeding the Empire: The Pathologies of Globalized Agriculture*. *Socialist Register*, 41.

Davis, Mike (2006). *Planet of slums*. London ; New York: Verso.

Harvey, David (2001). *Spaces of capital: Towards a critical geography*. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press.

Healy, S., Chitranshi, B., Diprose, G., Eskelinen, T., Madden, A., Santala, I., & Williams, M. (2020). Planetary Food Commons and Postcapitalist Post-COVID Food Futures. *Development*, 63(2-4), 277-284. doi: 10.1057/s41301-020-00267-9

Holloway, John (2010). *Crack capitalism*. London: Pluto Press.

Ince, Ayca/Kadirbeyoglu, Zeynep (2020). “The politics of food: Commoning practices in alternative food networks in Istanbul” Özkan, Derya/Baykal

Büyüksaraç, Güldem (Der.) *Commoning the City: Empirical Perspectives on Urban Ecology, Economics and Ethics*, (Londra: Routledge): 37-50

İPM (IPC), (2021), *Sosyal Dayanışma Ekonomisi için Güçlü Kooperatifçilik*, İncev.

Hazar-Kalonya, Dalya/Ayalp, Ekrem/Karakaya Ayalp, Emel/Candan Demirkol, Esin/Ozden, Fatih/Yildiz, Mesut Yüce/Kocagöz, Umut/Celik, Zerrin. (2020). *Korona Günlerinde Tarım ve Gıda Politikalarını Yeniden Düşünmek [Re-thinking Farming and Food Policies in Corona Days]*. *Spektrum*, 2, 117-119.

Karakaya Ayalp/Emel (2021), “Alternatif gıda ağları ve Türkiye’de yurttaş temelli gıda inisiyatifleri”, *İdealkent*, 12.33: 965-1005.

Keyder, Çağlar/Nizam Bilgiç, Derya/Yenal, Zafer (2020, Temmuz 4). *Covid-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye’de neler yaşandı, neler yaşanacak?* Sarkaç, <https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasanacak/>, Son erişim: 09 Haziran 2023.

170

Keyder, Çağlar/Tabak, Faruk (Der.) (1991). *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East: Globalization, Revolution, and Popular Culture*. Albany, NY: SUNY Press.

Keyder, Çağlar/Yenal, Zafer (2013). *Bildiğimiz tarımın sonu: Küresel iktidar ve köylülük* (1. baskı). Çağaloğlu, İstanbul: İletişim.

Koretskaya, Olga/Feola, Giuseppe (2020). *A framework for recognizing diversity beyond capitalism in agri-food systems*. *Journal of Rural Studies*, 80, 302-313. doi:10.1016/j.jrurstud.2020.10.002

Marsden, Terry/Whatmore, Sarah (1994). *Finance Capital and Food System Restructuring: National Incorporation of Global Dynamics*. McMichael, Philip (Der.), *The Global restructuring of agro-food systems* (Ithaca, N.Y: Cornell University Press): 107-128

Marsden, Terry/Moragues-Faus, Ana/Sonnino, Roberta (2019). “Reproducing vulnerabilities in agri-food systems: Tracing the links between governance, financialization, and vulnerability in Europe post 2007–2008”, *Journal of*

Agrarian Change; 19: 82– 100. <https://doi.org/10.1111/joac.12267>

Mengi, Ayşegül/Çınar, Tayfun/Keleş, Ruşen (2017) “Transformation of rural lands into urban uses: impact upon environmental assets in Turkey”. Hepperle, Erwin/Dixon-Gough, Robert/Mansberger, Reinfried/Paulsson, Jenny/Hernik, Józef/Kalbro, Thomas (Der.) Land ownership and land use development: the integration of past, present, and future in spatial planning and land management policies. (Zürich: VDF): 221-227.

Mezzadri, Alessandra (2022). “Social reproduction and pandemic neoliberalism: Planetary crises and the reorganisation of life, work and death”. *Organization*, 29(3), 379-400. <https://doi.org/10.1177/13505084221074042>

McMichael, Philip (2022). *Gıda Rejimleri ve Tarım Sorunları (D. Avcı, Çev.)*. İstanbul: Notabene Yayınları.

McMichael, Philip (2006). “Peasant prospects in the neoliberal age”, *New Political Economy*, 11(3), 407-418.

171

Moragues-Faus, Ana/Marsden, Terry/Adlerová, Barbora/Hausmanová, Tereza (2020). “Building Diverse, Distributive, and Territorialized Agrifood Economies to Deliver Sustainability and Food Security”, *Economic Geography*, 96(3), 219-243. <https://doi.org/10.1080/00130095.2020.1749047>

Nizam, Derya (2021). *Pandemi Sürecinde Tarım Sorununu Yeniden Düşünmek*. *Praksis*, 55, 151 - 173.

OECD (2022), *OECD Regions and Cities at a Glance 2022*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/14108660-en>.

Öztürk, Murat/Jongerden, Joost/Hilton, Andy (2021), “Agriculture and rural life in Turkey” Jongerden, Joost (Der.), *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey* (Londra: Routledge): 322-334.

Shiva, Vandana (2022). *Agroecology & Regenerative Agriculture: Sustainable Solutions for Hunger, Poverty, and Climate Change*, Santa Fe, NM: Synergetic Press.

Shiva, Vandana (1991) *The violence of the green revolution: third world agriculture, ecology and politics*, New York: Zed Books.

Tilzey, Mark (2018). *Political Ecology, Food Regimes, and Food Sovereignty*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-64556-8>

TMMOB (2022), “Açlık Kaderimiz Değil!”, Basın Açıklaması, 23.09.2022. https://www.gidamo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=12062&tipi=2&sube=0

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (2020), “2021 Yılı Ülkemiz Tarım Sektörü için Hüsran Yılı Olacaktır. Çiftçilere Yapılacak 2021 Destekleri; Hayret, Gayret, Sabret Devrini Bitirdi!”, Basın Açıklaması, 14 Aralık 2020.

TÜİK (2022). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt İstatistikleri – 2012-2022. <https://data.tuik.gov.tr/>

172

TÜİK (2023). “Kent-Kır Nüfus İstatistikleri, 2022: Sürdürülebilir yeni kent-kır tanımı oluşturuldu”, TÜİK Haber Bülteni, sayı 49755, tarih 11 Mayıs 2023 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755&dil=1>

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, (2018). *Population Division World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*.

Türkkan, Candan (2021). *Gıda Egemenliği: Pandemi Sonrası Bir Dünya İçin Panzehir. Salgın Sonrası İçin Ekolojik Manifestolar*. Mekanda Adalet Derneği.

Williams, Gavin (1994) *Land and Freedom: an Outline*. Working Paper No. 12, Centre for Social and Development Studies, University of Natal, Durban.

Yıldırım, Uygur Dursun (2019). *Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri; Olanaklar ve Sınırlar*. İçinde Öngel, F. Serkan/Yıldırım, Uygur Dursun (Der.), *Krize karşı kooperatifler: Deneyimler, tartışmalar, alternatifler* (1. baskı, ss. 25-78). Kadıköy, İstanbul: Notabene Yayınları.